

**O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIV VA O‘RTA MAXSUS TALIM VAZIRLIGI
JIZZAX DAVLAT PEDAGOGIKA INSTITUTI**

**“O‘ZBEK TILI VA ADABIYOTI RIVOJIDA JADID ADIBLARI
IJODINING O‘RNI VA AHAMIYATI”**

Respublika ilmiy – amaliy anjumani materiallari

Jizzax 2022- yil 30-mart

Jizzax- 2022

UDK: 8 s (O‘z). (s.52)

O‘ - 17

Abdulhamid Cho‘lpon tavalludining 125-yilligi va Usmon Nosir tavalludining 110-yilligiga bag‘ishlanadi.

“O‘zbek tili va adabiyoti rivojida jadid adiblari ijodining o‘rni va ahamiyati”

Respublika ilmiy – amaliy anjumani materiallari.

Jizzax - 2022. – 228 bet.

Mas‘ul muharrirlar:

Usmonjon Qosimov filologiya fanlari doktori,

Sunatulla Soyipov f.f.n.dotsent.

Yulduz Karimova f.f.n.dotsent.

Taqrizchilar:

Nodira Soatova f.f.n.dotsent,

Feruza Jumayeva f.f.f.d (PhD), dotsent

Zubayda Jumayeva, f.f.f.d (PhD), dotsent

Maqolalarni to‘plovchi va nashrga tayyorlovchilar:

O‘zbek tili va adabiyoti kafedrasida o‘qituvchilari: Otabek Xidirov, Jo‘rayev Shukrullo,

Qushmurodova Dilshoda

Texnik kotiblar:

Jo‘rayev Shukrullo, Qushmurodova Dilshoda

O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2022-yil 7-martdagi 101-F-son farmoyishi bilan tasdiqlangan reja asosida nashrga tavsiya etilgan

HIKOYA – IJTIMOYIY-TARIXIY DAVR TALABI VA IJODIY ZARURAT MAHSULI

**Islomjon Yoqubov ,
ToshDO‘TAU professori, filologiya fanlari doktori**

Najot – ilm va ma’rifatda

Cho‘lponning “Do‘xtur Muhammadiyor” xayoliy hikoyasida [1] bayon qilinishicha, Turkistonning “qorong‘i bir go‘shasi” da yashovchi 60 yoshlik kambag‘al sartarosh Ahmad o‘n besh yoshligida otasi bilan haj safariga borib, padari buzrukvori vafot etgach, yolg‘iz o‘zi o‘n yil davomida Misr, Istanbul, Marokash, Afg‘oniston, Pokiston, Bag‘dod, Eron va Rossiya o‘lkalarida yashaydi. U yurtiga fors, arab, rus va ingliz tillarini o‘rganib, “hoji” bo‘lib qaytadi. Hojining xotini sil kasaliga chalinib vafot etgach, u Muhammadiyor ismli o‘g‘li bilan qoladi.

Hoji Ahmad o‘g‘lining ilm-ma’rifat olishi uchun astoydil harakat qiladi. Ufa madrasasida tahsil ko‘rgan muallimga berib, zamonaviy va milliy ruhda tarbiyalaydi. Muhammadiyor bo‘sh vaqtlarida rus ofitseridan jismoniy tarbiya mashqlarini o‘rganadi. Bir yil davomida islom hukmlari, tarix, geografiya fanlarini mukammal o‘zlashtirgan o‘g‘lini hukumat maktablariga bermoqchi bo‘ladi. Ammo iqtisodiy nochorlik tufayli Muhammadiyorning fazlu kamoldan bebahra qolayotganidan iztirob chekadi. Shahar ma’murlari ham, o‘ziga to‘q boylar ham uning mushkulini oson qila olmaydilar. Shahar ko‘chalariga bir qur boqqan adib to‘y, bazm, qimorbozlik, mast-alaslarning turfa janjallaridan iborat noxush manzaralarni ko‘radi. Muhammadiyorning tengqurlari esa choyxona, bazm va fahshxonalarda, bir oz tuzukroqlari bo‘lsa, boylarning eshigida mahramlik yoxud mirzolik bilan mashg‘ul. Ittifoqo qimorbozlarni mushtlashishdan ayirib, nasihat qilmoqchi bo‘lgan Hoji Ahmad jaholat tushovidagi kimsalar tomonidan vahshiyona tarzda o‘ldiriladi.

Muhammadiyor ota vasiyati bo‘yicha ilm olishga, jaholatga qarshi ma’rifat bilan chinakamiga kurashishga qaror qiladi. Uni ikkita holat iztirobga soladi. Ulardan birinchisi otasining jaholat qurboni bo‘lganligi bo‘lsa, ikkinchisi o‘tmishda ilm-ma’rifati bilan dunyo tamadduniga ulkan ulush qo‘shgan Turkistonning o‘z qoloqligi sabablarini anglab etmay, jaholat girdobida qolganligi edi. Bunday shaxsiy va ijtimoiy tuyg‘ulardan o‘rtangan qahramon sil kasaliga yo‘liqadi. Musulmonlarning arman millatiga mansub kishilar kabi zamonaga hamnafas emasliklari, tijorat ishlari va hatto mol-mulkini tabiiy ofatlardan sug‘urta qildirishni ham bilmasliklarini ko‘rganida vijdoni qiynaladi.

Teatr – ibratxona

Hikoya syujeti davomida “Ibrat” teatrida ichkilikning oqibatlari haqidagi kinofilm namoyish etiladi. Ammo shaharning musulmon boylaridan ikkisining johil o‘g‘illari mastlikda karta o‘ynab pul talashishadi va biri ikkinchisini otib qo‘yadi. Yaralangan kishi shifoxonaga etmay jon taslim qiladi. O‘zini yo‘qotib qo‘ygan ikkinchi yigit esa qilmishidan talmovsirab qolib o‘zini otadi. Johillik tufayli ikki yosh musulmon farzandlari yorug‘ dunyo bilan vidolashadilar. Yolg‘izlik va etimlik iztiroblaridan behad qiynalgan Muhammadiyor g‘oyatda mahzun holda davolanadi. Vrachlarning maslahati va ko‘magi bilan Kavkaz shifoxonalariiga yo‘llanma olgan qahramon tanish rus ofitserning hamdardligi qoshida ko‘z yoshlarini tiyolmay qoladi. O‘z vatanida harqancha noxush manzaralarni ko‘rmasin, uning

serviqor tog'lariga suqlanib boqarkan, vataniga, dindosh va millatdosh birodarlariga qarata shunday xitob qiladi:

“– Ey, Chingiz va Temur askarlarini ko'rgan qop-qora tog'lar! Ey, vatanim Turkistonning eski davrini ko'rgan tog' bobolar!

CHin ayting! Bu yigirmanchi asr madaniyatini ham ko'rub turubsiz! O'n kunlik yo'lni o'n soat qilg'on bu yigirmanchi asr madaniyatining ayg'irini ko'rub vatandoshlarim nimaga og'izlarin ochub qoladilar? Nimaga bu madaniyatga kirmakka o'zlari harakat qilmaydilar? Qachongacha ikki g'ildirakli, ko'chalarga sig'maydirgan arobalar?

Ey vatandoshlarim! Qachongacha bu g'aflat? Nimaga buncha xushyoqmassizlar? Axir sizlar ham odam-ku! Odamlardek harakat qilingizlar! Ko'z oldingizga kelub turg'on ilm va ma'rifat mevasidan foydalanmasdan nimaga og'izlaringizni ochub qarab turasizlar? Nimaga bu ishlarga kirishmaysizlar? Uyqudan ko'z ochinglar! Urununglar! Ilm, ma'rifat va hunar izlanglar! Vaqt etdi, balki o'tdi!” [2.275]

Shubhasiz, Muhammadiyorning mazkur xitobida oshkora tashviqiylik va da'vat ruhi kuzatiladi. Ammo unda Turkistonning ulug' tarixi va buguni XX asr madaniyatining darajasi nuqtai nazaridan haqqoniy baholanadi. Loqaydlikdan xalos bo'lib, tinimsiz harakat qilish, taraqqiyotga hamqadam bo'lish, g'aflat uyqusidan uyg'onib, ilm-ma'rifat va hunar egallashga bo'lgan mislsiz kuyunchaklik ham o'z ifodasini topadi.

Muhammadiyorning armoni

Boku shahri sharq me'moriy uslubida qurilgan obidalari, mehmonxona, kutubxona va kitob do'konlari, o'ziga to'q kishilarining homiylik yumushlariga bosh qo'shishlari, xayriya jamiyatlarining hatto qo'shni mamlakatlar yoshlariga-da xayrihohligi, “Kavkaz” singari vaqtli matbuot nashrlari, shifobaxsh suvlari bilan uni maftun etadi. Zotan o'z vatandoshlaridan yordam ko'rmagan Muhammadiyor Boku yoshlarining himmati bilan maktab va gimnazidan tortib, Petrograd dorulfununining tibbiyot sho'basigacha bepul o'qish imkoniyatini qo'lga kiritadi. Tahsil davrida ham vatan va vatandoshlariga xizmat qilish armonlari bilan yashaydi.

Cho'lpon estetik ideallari

Muhammadiyor Petrogradda ekanligida Turkistonlik madrasa talabalari hayotini aks ettiruvchi “Umrluk shogirdlar” nomli 12 qismdan iborat milliy roman yozadi. Romanda madrasa talabalarining tahsilni unutilib, samovarlarda maishat bilan mashg'ul bo'lishlari mohirona hajv qilinadi. Mazkur asar hatto rus tiliga o'girilib, Petrogradda nashr etiladigan jumallardan birida chop etiladi. Bundan behad ilhomlangan Muhammadiyor turkistonlik boylarining Moskva va Petrograddagi hayotini aks ettiruvchi “Poytaxt mehmonlari” nomli dramasi yozadi. Unda Rossiyaning markaziy shahar mehmonxonalarida ilmsiz boylar til bilmasliklari tufayli ajnabiylar tamonidan haqoratlanishi mahorat bilan tasvirlanadi. Bu kitobni muallifning o'zi rus tiliga o'girib nashr qildiradi. Talaba birodarlari bilan sahnalashtirib, bosh rol ni o'zi ijro etadi. U nafaqat olqishlar oladi, balki mo'maygina pul ham ishlaydi. Shubhasiz, bu roman va sahna asarlari xayoliy bo'lib, Cho'lpon fikrini band etgan muammolar ruhini aks ettiradi. Zotan qahramonning xorijdagi muvaffaqiyatlarini Cho'lpon estetik ideallaridan ajratish mumkin emas.

Darhaqiqat, Petrograd dorulfununi tugatgach ham o'z vataniga qaytishga shoshilmagan Muhammadiyor Shveysariya dorulfununlarida tajribasini oshiradi. Shubhasiz, bu o'rinda adib syujet vaqtini real belgilamaydi. SHvetsariyadan qaytayotgan Muhammadiyor Italiya, Turkiya, Ruminiya, Bolgariya, Odessa, Toshkent shaharlari orqali Bokuga etib keladi. Uni

butun yosh ziyolilar qarshi olib, ma'naviy otasinikida ziyofat uyushtiradilar. Muhammadiyor Bokuda ochilgan Islom tib kursida uch yil muallimlik qiladi. Keyin esa ustozlaridan ruxsat olib, dengiz yo'li orqali Turkiston diyoriga o'tlanadi. Uni turfa gullar bilan olqishlab kuzatayotgan yosh ziyolilar oldida jaholatda qolgan yurtdoshlarini uyg'otmoqqa ahd qilganligini bayon etib otashin nutq so'zlaydi.

Tamaddun dengizi

Chamasi Cho'lpon Muhammadiyorni bejiz suvni yorib borayotgan mahobatli kemada tasvirlamagan. Birinchidan, kema ("madaniyat balig'i") va poezd ("madaniyat ayg'iri") kabi fan-texnika yangiliklari ilm kishilarining ulug' ixtirolari, ikkinchidan, dengizdan vataniga qaytayotgan kimsa millat dardida yo'lga chiqqan. Binobarin, to'lqinlari-la ko'pirgan dengiz uning qalbidagi toshqinlarga vobasta bo'lib, qahramon diliga buyuk ruh va umid bag'ishlaydi. Uchinchidan, ko'm-ko'k dengizning latif havolari, suvlarni ko'pirtirib toshtirgan shamollari Muhammadiyorni xorijiy ellarda ko'rgan go'zalliklari, hashamatli ziyo maskanlari, ilm-ma'rifatga tashna odamlardan ajratib turuvchi o'ziga xos to'siq vazifazini ham o'taydi. Zotan, Turkiston zaminida uni nochor va abgor binolargina emas, hanuz maishatga mukkasidan ketgan, umr bo'yi ishlab topgan mablag'iga dang'illama to'ylar qilib, uloq chopadigan, mulla-eshonlarga shaldiratib yaltiroq to'nlar kiydirib faxr etgani holda, qo'l ostidagi xizmatchilariga qul maqomida munosabatda bo'ladigan, suyuqli o'g'il-qizlarini o'qitishga g'ayrat ko'rsatmaydigan – ko'ngil ko'zi so'qir olomon qarshilashi mumkin. Demak, dunyo ko'rib, botiniy nigohi tiyraklashgan millatparvar Muhammadiyor o'y-xayollari bilan Turkistonga boqqan Cho'lpon xalq va millatni razolat botqog'idan qutqarib, tamaddun dengiziga olib chiqmoqni tilaydi.

Adibning milliy ta'lim va tarbiya konsepsiyasi

Yurtga qaytishda uzoq-uzoqlarda qad rostlagan tog'lar yo'l-yo'lakay xayol surib kelayotgan Muhammadiyorning ko'ziga tashlanadi. Ota-bobolarimiz davrida buyuk-buyuk qal'alar qad rostlagan bu yurtning tog'larini ko'm-ko'k maysalar qoplagan edi. Yam-yashil tepaliklar, daraxtzor o'rmonlar, sharqiroq suvlar, qum-adirlaru serhosil zaminga suqlanib boqqan qahramon ona diyoringing betakror chiroyidan mamnuniyat tuyardi. U o'z vatanining hech bir xorijiy diyordan qolishmasligidan faxr-iftixor sezadi. Ayni damda Turkiston ilmsiz boylari, johil "olim"lari, yolg'on eshonlari, isrofgar odamlari bilan ham hech bir qiyosi yo'q darajada ekanligi uni ruhan ezadi. Axiyri Muhammadiyor taraqqiyotga to'siq bo'layotgan illatlarni bartaraf qilmoq uchun milliy maktab va madrasalar ochmoq, yoshlarni Evropa dorilfununlariga yubormoq, vrach, huquqshunos, muharrir, savdogar, muhandis va hunarmandlarni tarbiyalamoq lozim degan to'xtamga keladi.

Turkistonda etishgan taraqqiyatparvar yoshlar uni iliq qarshilashadi. SHaharning ruslar turadigan qismida yangi-yangi mehmonxonalar, bog' va xiyobonlar, magazin, teatr va maktablar qurilgan. Keng va ravon ko'chalar elektr chiroqlari bilan yoritilgan. Ammo eski shahar hamon o'sha-o'sha. Muhammadiyor magazin va xususiy shifoxona ochadi. U kambag'allarni tekin, boylarni esa pullik davolay boshlaydi. Qishloq chekkasidan sotib olgan bog'idan neft koni chiqib Muhammadiyor millionerga aylanadi. "Jamiyati xayriya" tuzib, uni katta mablag' bilan ta'minlaydi. Qiroatxona ochish bilan qanoatlanmay, "Vatan"nomli jurnal va "Xabar" nomli gazeta nashr ettira boshlaydi. O'zi ochgan muallimlar kursida ta'lim yo'llari, tarbiya usullari haqida ma'ruzalar o'qiydi. Vaqtli matbuot sahifalarida millat ichidan

etishib chiqqan shifokorning ezgu amallari kichik shaharda maorif maskanlarini ko'paytirganligi maqtala boshlanadi.

Ko'rinadiki, hikoyada Cho'lpon turkistonlik kambag'al bir yigitning o'z harakat va g'ayrati, xolis kishilarning ko'magida nafaqat Rossiyaning markaziy shaharlari, balki Evropaning ilg'or mamlakatlarida ham tahsil olishi hamda taraqqiyot yo'lida astoydil xizmat qilishi mumkinligi haqidagi konsepsiyasini ilgari suradi. U Muhammadiyor obrazini g'ayrat va shijoat, sabr va sabotning totli mevasi sifatida ibrat qilib ko'rsatar ekan, "Jamiyati xayriya" va "Nashri maorif" jamiyatlarining foydasiyu ittifoqlikning samarasini alohida ta'kidlaydi.

Demak, Muhammadiyor zamonasining eng ilg'or ijtimoiy ideallarini mujassamlashtiradi. Agar Eshmurod muhit bilan ochiq ziddiyatga kirisha olmagan, ruhan ezilish va iztirob chekish bilangina cheklangan bo'lsa, Muhammadiyor faol shaxsdir. Muhimi, uning ongida ham umid va umidsizlik kurashi kechadi. Cho'lpon ijtimoiy-ijodiy zaruratdan kelib chiqib undan kitobxon ibrat olishini ko'zlaydi. Bu istak kuchliligi natijasi o'laroq, ifoda jarayonida hamisha ham xarakter mantiqiga amal qila olmaydi. G'oyaviy-ma'rifiy maqsadini o'tkazish tilagida ko'proq badiiy fantaziyaga tayanadi. Aksariyat hollarda esa Muhammadiyor obraziga o'z shaxsiyatini singdiradi. Garchan muallifning ijodiy va hayotiy tajribasi etishmasligi tufayli ideallik va reallik yaxlit butunlik darajasiga chiqmagan, hikoyada tavsifiy-rivoyaviylik ustivor bo'lsa-da, mazkur asar Cho'lpon poetik idroki taraqqiyotida muhim o'rin tutadi.

"Do'xtur Muhammadiyor" da Cho'lpon xalq ertak va afsonalari, mumtoz adabiyot hikoyatlari ruhidan butkul uzoqlashmagan. Asarni bosh qahramon hayotining muayyan bosqichi bilan bog'liq sarguzashtlar xronikal tarzda batafsil bayon qilinishi, hayotiy qamrovining kengligi, syujet va kompozitsiyasining bir qadar murakkablasha borishi jihatidan Cho'lponning yirik nasrga qo'l urishi, xususan qissa yaratish yo'lidagi urinishi sanash mumkin. Zotan, 30-yillarning boshida Cho'lpon "Yov" nomli qissa yozgani ma'lum. [3.36] Garchand bu qissa hozirgacha topilmagan va uning mazmun-mundarijasi noma'lum bo'lsa ham, adib nasrida qissa janrining paydo bo'lishida "Do'xtur Muhammadiyor" xayoliy hikoyasida to'plangan ijodiy tajribalar ham muhim o'rin tutgani shubhasiz.

Adabiyotlar:

1. Cho'lpon. Do'xtur Muhammadiyor.// "Sadoi Turkiston" 1914 yil 24-, 30-, 34-, 45-, 46-, 47- sonlar.
2. Cho'lpon. Asarlar. Uch jildlik. Ikkinchi jild. – Toshkent., G'afur G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti, 1993.
3. Yoqubov I. Milliy uyg'onish davri o'zbek nasri. Monografiya. – Toshkent., "Fan va texnologiya", 2012.